

РЕЦЕНЗІЇ й ОГЛЯДИ

Шевчук А.

Судова влада в житті суспільства Правобережної України (кінець XVIII – перша третина XIX ст.). – Житомир: Євенок, 2022. – 580 с.

Розбудові й удосконаленню судової влади у сучасному світі приділяється багато уваги. Кожна держава та кожна спільнота має право на справедливе правосуддя. Але у багатьох суспільствах у поняття «справедливість» часто вкладається різний зміст. А великою мірою саме рівень справедливості судової влади дає змогу дійти розуміння про те, наскільки демократичним є те чи інше

суспільство, чи в ньому переважає авторитаризм. Тому вкрай важливим для кожної країни є побудова якісної судової системи, діяльність якої буде орієнтована на реалізацію права громадян на справедливість. Зробити це належним чином має допомогти, у тому числі, вивчення історичного досвіду діяльності судових органів.

З огляду на це запропонована до обговорення монографія Андрія Шевчука є вкрай актуальною, а сама праця своєчасною, суспільно важливою. Автор досить чітко сформулював поставлені мету та завдання, логічно й переконливо аргументував хронологічні межі дослідження.

Фактично, період, якому присвятив своє дослідження А.Шевчук, був часом активних спроб російського імперського уряду здобути лояльність еліт колишньої Речі Посполитої. А в обмін на таку лояльність шляхті обіцявся захист її майнових прав і терпимість до правової специфіки регіону¹. За словами автора, «інкорпорація правобережних територій у складі Російської імперії зіткнула два світи». Росія отримала внаслідок поділів Речі Посполитої великі й густонаселені території, які за культурним та економічним рівнем були більш розвинутими, ніж так звані «великоросійські» губернії². Імперія на правобережних українських землях «успадкувала від Речі Посполитої чисельну [...] шляхту, яка складала близько 8% населення території»³. Це був один із найвищих відсоткових показників співвідношення еліт до решти населення в Європі. І для того, щоб заручитися підтримкою шляхти, російський уряд залишав польські юридичні норми, Литовський статут. В усіх сферах, зокрема судовій, переважна більшість місцевих чиновників зберегла за собою посади. Губернські дворянські зібрання навіть могли обирати повітових суддів, засідателів та ін.

Імперська влада наприкінці XVIII – на початку XIX ст. фактично намагалася, з одного боку, встановити контроль над суспільно-політичним життям колишніх територій Речі Посполитої, а з іншого – виявляти лояльність до місцевих еліт,

¹ Западные окраины Российской империи. – Москва, 2007. – С.76–78.

² Там же. – С.73.

³ Щербак Н.О. Національне питання в політиці царизму у Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX ст.). – К., 2005. – С.83.

паралельно намагаючись злити їх із російським дворянством (хоча, у принципі, це також був один зі шляхів установлення контролю). Та попри все, правобережне шляхетство значною мірою залишалося опозиційним і до російського уряду, і до російського дворянства, про що свідчать непоодинокі приклади⁴.

Враховуючи зазначені особливості у відносинах російського уряду з елітами правобережних губерній, заявлена автором тематика дослідження вбачається особливо науково гострою. Саме через судову владу імперська влада в досліджуваній період чи не найбільше впливала на суспільні відносини, впроваджував державну ідеологію.

Перший розділ монографії традиційно присвячений вивченню досягнень попередників у заявленій автором тематичній площині та дотичних темах. Крім того, детально та досить повно проаналізовано наявні джерела з числа як архівних, так й опублікованих. Історіографічний доробок попередників А.Шевчук розглянув за хронологічним принципом: блок досліджень дорадянського періоду, радянського, пострадянського. Абсолютно погоджуємося з авторським висновком про те, що історики дорадянського періоду зосереджували свою увагу здебільшого саме на теоретичних аспектах функціонування судів кінця XVIII – першої половини XIX ст., наголошуючи більше на негативних рисах тогочасного судівництва. У радянські часи історики дещо розширили коло проблемних питань у контексті вивчення російського імперського судочинства, залучивши значні масиви архівних джерел. Але оціночні судження все ж ґрунтувалися здебільшого на «класовому підході», що часто не сприяло досягненню об'єктивної істини.

Широкі можливості вивчати минуле, спираючись на принципи об'єктивності, у науковців із теренів колишнього СРСР з'явилися після 1991 р. (багато західних учених могли це робити й у попередні часи, але більшості з них, за рідкісними винятками, бракувало доступу до необхідних джерел, що зберігалися на той час у радянських архівосховищах). Крім тих, які безпосередньо стосуються досліджуваної проблеми, А.Шевчук вивчив праці сучасних українських і зарубіжних науковців, які розглядали різні аспекти судочинства в регіонах Російської імперії, не торкаючись при цьому українського Правобережжя. На нашу думку, це дозволило авторові максимально вдало визначитися зі структурою роботи, метою та дослідницькими завданнями, застосувати найбільш ефективні методи і принципи для їх досягнення.

Безумовною перевагою став і той факт, що окрему увагу в рецензованій праці приділено напрацюванням науковців, присвяченим різним аспектам інкорпорації Правобережжя України до складу Російської імперії. Хоча, слід зазначити, що спектр таких праць значно більш широкий, ніж наведений автором⁵.

У цілому ж погоджуємося з А.Шевчуком, що історія судової влади у Правобережній Україні кінця XVIII – першої третини XIX ст. вивчена не повною мірою, і ця тематична площина є перспективною для подальших досліджень.

Також зауважимо, що у частині, присвяченій вивченню історіографії питання, автору варто було б уникнути визначень на зразок «дореволюційний» (коли йдеться про історіографію чи конкретних дослідників до 1917 р.). Тим більше, що сам же науковець як синонім до такого визначення використовує значно більш вдалий термін «дорадянський».

⁴ Барвінок О. Шляхетське самоврядування на Поділлі до повстання 1830–1831 рр. // Польське національне повстання 1830–1831 рр. на Правобережній Україні: від міфів до фактів / За ред. І.Кривошеї, Н.Моравця. – К., 2017. – С.107; Сербигуз В. Старосвітське панство. – К., 2021. – С.127–129.

⁵ Западные окраины Российской империи. – С.63–80, 429–464; Барвінок О. Шляхетське самоврядування на Поділлі... – С.97–108; Degtyarev S.I., Nazarov M.S., Polyakova L.G., Gut J. The Local Titulature in the System of Civil Rank Production of the Russian Empire on the Ukrainian Lands in the Last Quarter of the XVIII c. // Bylye Gody. – 2020. – Vol.55. – Is.1. – P.49–56.

Щодо залученого масиву джерел, то всього автор використав при написанні монографії близько 400 архівних справ із 7 архівосховищ України та близько 160 опублікованих джерел, довідкових видань і мемуарів. Значну увагу А.Шевчук приділив вивченню нормативної бази, у тому числі актам, опублікованим у «Повному зібранні законів Російської імперії» (114 позицій). Ці законодавчі документи чітко висвітлюють послідовність конкретних інкорпоративних рішень російської влади щодо річпосполитського соціуму (перш за все еліт), бюрократичного апарату приєднаних територій, зокрема трансформацій у сфері судочинства.

Другий розділ монографії присвячено побудові російського імперського правосуддя на українському Правобережжі. І в контексті цього розділу важливим та позитивним, на нашу думку, є здійснений історичний екскурс у систему судочинства, що існувала на правобережних українських землях у часи їх перебування у складі Речі Посполитої. Це, безумовно, дає можливість краще зрозуміти зміни, які відбулися в досліджуваній період унаслідок проникнення в місцеве судочинство російських судових практик. І це є також безперечним плюсом книги. А.Шевчук досить детально роз'яснив переваги річпосполитського суду над російським імперським, зокрема вказавши на розгалуженість і незалежність першого від державного втручання. Авторитет чиновників судових органів був високим у суспільстві, що не завжди було зрозумілим для представників російської влади. Під час запровадження російського судоустрою суди на Правобережжі втратили свою незалежність від державної влади, судді обиралися на визначені терміни, а наявний у попередні часи інститут адвокатури було скасовано, хоча пізніше його й відновили (але російські можновладці ставилися до нього вкрай підозріло та вважали шкідливим для суспільства). Фактично суд, хоч великою мірою залишався під впливом місцевих еліт, але все ж набував інквізиційного характеру. З 1796 р. деякі елементи судової процедури Речі Посполитої було відновлено, зокрема розширено повноваження повітових судів, поверталися підкоморські суди (хоча тепер вони контролювалися державою), згодом засновано мережу межових судів тощо. У міському судочинстві збережено юрисдикцію магістратів і ратуш у вирішенні цивільних та кримінальних справ. Також російський уряд погоджувався на збереження польської мови у судових установах, чинними залишалися польські конституції, Литовський статут і деякі елементи судового процесу.

У спробах поставити під свій повний контроль судову владу на правобережних українських землях уряд Російської імперії спочатку спирався на саму ж місцеву шляхту. Але згодом цим почали займатися спеціально створений Волинський надвірний суд, підпорядкований Сенату, та особливі чиновники – фіскали. Фактично ці інституції певним чином спровокували конфлікт між судовою владою й місцевим населенням (перш за все елітами).

У третьому розділі А.Шевчук детально проаналізував кадровий склад судових органів Правобережжя України (повітових, підкоморських, межових, головних і надвірних судів, магістратів, ратуш, судових установ губернського рівня).

Правобережна шляхта була чисельною та понад усе бажала зберегти свій поважний суспільний статус, майнове становище, вплив у регіоні. Участь у роботі судових органів могла це забезпечити найкраще, оскільки авторитет судової влади на землях Речі Посполитої здавна був непохитним. Російський уряд, виявляючи свою лояльність (а на нашу думку, це був хитрий політичний маневр), задовольнив таке бажання місцевих еліт і допустив їх до судової сфери за умови дотримання певних вимог. Кадровий склад судів першої інстанції формувався шляхетством самостійно, хоча й під наглядом місцевих адміністрацій. Але А.Шевчук, детально проаналізувавши комплекс архівних матеріалів, виявив, що незважаючи на високий престиж

служби у судах, у деяких губерніях мали місце певні труднощі з комплектуванням якісного складу чиновників. Така ситуація була наявна, зокрема, у межових судах Поділля.

Питання престижу стояло гостро й під час формування кадрового складу магістратів і ратуш, які виконували роль судових органів у містах. Причому сам автор зазначає, що якщо у внутрішніх губерніях імперії виборна служба в магістратах і ратушах сприймалася як повинність, то у правобережних, навпаки, тривала гостра боротьба між представниками міської еліти. Російський уряд розширив повноваження магістратів і ратуш. Це певною мірою посилило підтримку імперської політики в регіоні з боку заможного купецтва й міщанства.

Щодо чиновників губернських судових установ, то тут місцеві еліти також мали певні поступки з боку влади. Зокрема вони могли обирати голів і засідателів департаментів головних судів. Наповнення кадрами апеляційної межової установи губернії також здебільшого здійснювалося за рахунок місцевої шляхти. Всі вони були люди заможні. Автор монографії слушно відмітив, що значна кількість цих посадовців часто не мала досвіду виборної служби та погано орієнтувалася в особливостях функціонування установ, де обіймала посади. Але тут слід зазначити, що така ситуація дуже характерна для всіх галузей державної служби Російської імперії досліджуваного періоду незалежно від регіону цієї великої держави. На той час система загальної освіти лише розбудовувалася, але при цьому налагодження професійної освіти, спеціально орієнтованої на ті чи інші сфери державного життя, фактично не відбувалося. Таким чином, державі просто ніде було взяти необхідну кількість належним чином підготовлених кадрів для надзвичайно розгалуженої мережі різноманітних установ (судових, поліцейських, фінансових тощо)⁶.

А.Шевчук простудював чимало конкретних «службових біографій» канцелярських урядовців судових органів Правобережжя. Це, безумовно, слід віднести до переваг рецензованого видання, оскільки частіше увага дослідників концентрується на більш «помітних» чиновниках (суддях, засідателях, секретарях і т. п.). Рядовим службовцям – канцеляристам, від роботи яких залежала ефективність функціонування установи (у нашому випадку судової), уваги приділялося замало. Але у цій частині все ж не погодимось з одним з авторських тверджень. У підрозділі 3.5 А.Шевчук, говорячи про канцелярських службовців департаменту Подільського головного суду, зауважує: «[...] три колезьких реєстратори, причому вік одного не викликає сумнівів – 29, у решти вказано помилково 20 і 22 роки. На помилку вказує, що у цьому разі вони статську службу мали розпочати, відповідно, у 12 і 13 років (курсив наш – С.Д.). Двоє з канцеляристів не мали нерухомості, один – нерозділений кам'яний будинок у губернському місті. Стаж служби у двох становив 8 років (цивільний департамент), третього – 9 років» (с.321–322). Насправді, випадки, коли на найнижчі канцелярські посади приймали фактично дітей, були непоодинокими. Їх навіть не можна назвати надто рідкісними, і вони траплялися в багатьох регіонах імперії. Для того, щоб дати можливість дітям зробити кар'єру якнайшвидше, наприкінці XVIII – на початку XIX ст. батьки інколи влаштовували їх на такі посади в малолітньому віці. До нашого часу дійшли списки канцелярських службовців, їхні формулярні записи, які засвідчують початок «служби» навіть у 8–11-річному віці. Згадували про такі випадки й сучасники⁷.

⁶ Degtyarev S.I., Zabikh S.A. Legal Education in the Russian Empire in the 18th c. // European Journal of Contemporary Education. – 2022. – Vol.11. – Is.2. – P.592–599.

⁷ Лазаревский М.И. Памяти мои // Пам'яті мої. Pro domo sua. Мемуарна хроніка (XVIII–XIX ст.). – К.; Самара, 2004. – С.64–65, 72–73.

Приділив автор належну увагу особливостям роботи адвокатів, які, не беручи безпосередньої участі у судовому процесі, все ж надавали своїм клієнтам консультативні послуги. У досліджуваній період інститут адвокатури був явищем звичним для суспільства колишньої Речі Посполитої, але досить унікальним для Російської імперії. Фактично цей інститут було скасовано актами Катерини II (хоча він продовжував існувати неофіційно) та відновлений у 1797 р. Адвокати були затребуваними з боку учасників судових процесів. У той же час російська влада, як ми зазначали вище, вважала їх непотрібними. Поступово ускладнювався доступ до цієї посади, а після 1840 р. інститут адвокатури був ліквідований.

В останньому, четвертому, розділі автор детально проаналізував судово-процедурні практики на Правобережжі. За його словами, «вибудовування стосунків між верховною владою і місцевими елітами відбувалося в контексті адаптації судової системи». З цим варто погодитися, оскільки чи не основною метою суспільства правобережних губерній у той час було збереження набутої власності та наявність гарантій захищеності з боку судової влади. Для російської ж влади в регіоні важливим було забезпечення стабільності та спокою, лояльності з боку місцевої шляхти. Збереження судової традиції Речі Посполитої на Правобережжі в досліджуваній період, а подекуди навіть ігнорування вад цієї традиції, дозволило російській владі зберегти лояльність вільного населення краю та утвердитися тут. У той же час вона не припиняла пошуку механізмів адаптації річпосполитських судових практик до імперського законодавства.

Важливим аспектом державної політики у сфері судочинства був контроль над діяльністю самих чиновників цього відомства. Довірити боротьбу з порушеннями у чиновницькому середовищі місцевим судовим органам нижчих інстанцій держава не могла, оскільки ті були залежними від місцевих еліт. Тому цей функціонал було передано у відання кримінальних департаментів Київського, Волинського й Подільського головних судів. Проаналізувавши великий масив фактів, А.Шевчук з'ясував ефективність застосування різноманітних методів впливу на державних службовців за їхні службові порушення. При цьому автор слушно зауважив, що систематичне застосування покарань по відношенню до чиновників несло для верховної влади й певні ризики, адже могло «відштовхнути шляхту і міщан від зайняття неоплачуваних виборних посад». Безумовно, це також могло негативно вплинути на лояльність місцевих еліт щодо цієї влади.

У цілому монографія належним чином висвітлює заявлену проблему. Висновки цілком корелюються з поставленими науковими завданнями та є переконливими. Залучення широкої історіографії й колосального масиву джерел, зокрема архівних матеріалів, збагачує дослідження фактологічно, розширює та поглиблює можливість вивчення судочинства Правобережної України кінця XVIII – першої третини XIX ст., його трансформації під тиском російських імперських судових практик.

Попри незначні критичні зауваження до тексту рецензованої монографії, слід зазначити, що Андрій Шевчук не просто дослідив еволюцію судочинства на правобережних українських землях після їх інкорпорації до складу Російської імперії. Автор фактично провів глибоку аналітичну роботу, оскільки він не обмежився заявленими в назві книжки хронологічними рамками, але й приділив увагу судочинству Речі Посполитої, простеживши процес поєднання її судової традиції та російських імперських судових практик.

Сергій ДЕГТЯРЬОВ

доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри історії,

Сумський державний університет
(Суми, Україна), s.degyarev@yur.sumdu.edu.ua